

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ УМИСНОГО ПРОТИПРАВНОГО ЗАПОДІЯННЯ СМЕРТІ ІНШІЙ ЛЮДИНИ ЯК ЧИННИКА, ЩО ВПЛИВАЄ НА ОРГАНІЗАЦІЮ ВЗАЄМОДІЇ СЛІДЧОГО ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ

PROBLEMATIC ASPECTS OF THE CRIMINAL-LEGAL CHARACTERIZATION OF THE INTENTIONAL UNLAWFUL CAUSING OF DEATH TO ANOTHER PERSON AS A FACTOR AFFECTING THE ORGANIZATION OF THE INTERACTION OF THE INVESTIGATOR AND OPERATIVE UNITS

Сабанюк Т.Р., аспірант кафедри кримінального процесу і криміналістики

Львівський державний університет внутрішніх справ

У статті розглядаються проблемні аспекти кримінально-правової характеристики умисних вбивств як чинника, що впливає на організацію взаємодії слідчого та оперативного підрозділу при проведенні досудового розслідування.

Констатовано, що попри значну кількість наукових публікацій щодо аналізу поняття та змісту взаємодії слідчого з оперативними підрозділами, а також загальною належне теоретичне опрацювання питань кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних із умисним протиправним заподіянням смерті іншій особі, окремі положення, що стосуються як відповідальності за умисні вбивства, так і вплив кримінально-правових аспектів складів цих кримінальних правопорушень на організацію взаємодії слідчого з оперативними працівниками залишилися загалом поза увагою доктрини кримінального, кримінального процесуального права та криміналістичної науки.

Визначено, що на якість організації взаємодії слідчого з оперативними підрозділами впливає низка аспектів кримінально-правової характеристики умисного протиправного заподіяння смерті іншій людині. Встановлено, що одним із істотних проблемних аспектів є надмірна диференціація відповідальності за умисні вбивства у чинному кримінальному законодавстві України. При цьому визначено, що доцільність передбачення в положеннях Кримінального кодексу низки статей, які фактично передбачають відповідальність за заподіяння смерті іншій людині з огляду на специфіку об'єкта посягання, спеціального потерпілого, мети, мотиву і ряду інших ознак є недостатньо обґрунтованою.

Крім того, досліджені проблемні аспекти кримінально-правової характеристики умисних вбивств обумовлені безпосередньо законодавчим визначенням поняття умисного вбивства, моментом початку життя людини, відсутністю законодавчого визначення окремих кримінально-правових понять тощо.

Наведено додаткові аргументи щодо доцільності внесення змін до кримінального кодексу України в частині виключення усіх спеціальних норм, основним безпосереднім об'єктом яких є інші, не життя особи, суспільні відносини і які теж передбачають відповідальність за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінально-правова характеристика, заподіяння смерті, взаємодія слідчого та оперативних підрозділів.

The article examines the problematic aspects of the criminal-legal characterization of intentional murders as a factor affecting the organization of the interaction of the investigative and operational units during the pre-trial investigation.

It was established that, despite a significant number of scientific publications on the analysis of the concept and content of the interaction of the investigator with operative units, as well as generally adequate theoretical treatment of the issues of qualification of criminal offenses related to the intentional unlawful causing of death to another person, separate provisions relating to responsibility for intentional murders, as well as the influence of the criminal-legal aspects of the composition of these criminal offenses on the organization of the interaction of the investigator with operational workers, were generally ignored by the doctrine of criminal, criminal procedural law and forensic science.

It was determined that the quality of the organization of the interaction of the investigator with operational units is affected by a number of aspects of the criminal-legal characteristics of the intentional unlawful causing of death to another person. It was established that one of the significant problematic aspects is the excessive differentiation of responsibility for intentional murders in the current criminal legislation of Ukraine. At the same time, it was determined that the expediency of providing a number of articles in the provisions of the Criminal Code, which actually provide for responsibility for causing death to another person in view of the specifics of the object of the offense, the special victim, the purpose, the motive and a number of other features, is insufficiently substantiated.

In addition, the investigated problematic aspects of the criminal-legal characteristics of intentional murders are caused directly by the legislative definition of the concept of intentional murder, the moment of the beginning of a person's life, the absence of a legislative definition of certain criminal-legal concepts, etc.

Additional arguments are given regarding the expediency of making changes to the Criminal Code of Ukraine in terms of the exclusion of all special norms, the main direct object of which are social relations other than the life of a person, and which also provide for responsibility for the intentional unlawful causing of death to another person.

Key words: criminal offense, criminal-legal characteristics, causing death, interaction of the investigator and operative units.

Постановка проблеми. Процес належної організації взаємодії слідчого з оперативними підрозділами залежить від значної кількості обставин, у тому числі й від характеру вчиненого кримінального правопорушення. Звісно процес взаємодії при розслідуванні кримінальних правопорушень різного типу загалом охоплює низку спільних дій та заходів. Проте специфіка того чи іншого кримінального правопорушення безумовно має вагомий значення й на специфіку процесу організації взаємодії між слідчим та оперативними підрозділами, адже характер вчиненого діяння все одно впливає на корегування організації такої взаємодії. Безумовно, з огляду на рівень суспільної небезпеки умисних вбивств, специфіку їх вчинення та складність розслідування, організація взаємодії

слідчого з оперативними підрозділами матиме низку специфічних особливостей, а це у свою чергу впливатиме на процес кваліфікації вчиненого, криміналістичну картину, висунення версій, обрання найбільш ефективних способів і методів проведення розслідування тощо. Йдеться у першу чергу про те, що від правильної кримінально-правової характеристики вчиненого умисного вбивства залежить весь подальший процес розслідування, а попри загалом належне кримінально-правове дослідження складів правопорушень, пов'язаних із умисним протиправним заподіянням смерті іншій людині, окремі проблемні аспекти залишаються малодослідженими або ж не вирішеними остаточно, що ускладнює як процес розслідування загалом, так і належну організацію взаємодії зокрема.

Аналіз останніх досліджень. Опрацювання сучасної кримінально-правової, кримінальної процесуальної та криміналістичної літератури дає підстави стверджувати, що на сьогодні комплексного дослідження щодо цієї проблематики немає. Науковці у своїх працях досліджують або ж поняття та зміст взаємодії загалом, в окремих випадках у розрізі із конкретним складом кримінального правопорушення, або ж, якщо йде мова про кримінально-правові публікації, то щодо проблематики відповідальності за умисні вбивства. Так, у першому випадку поняттю взаємодії присвячено праці таких вчених, як О. М. Бандурка, А. Ф. Волобуєв, О. Ю. Гавріляк, А. В. Жижин, М. П. Климчук, В. А. Колесник, В. М. Олійник, І. М. Осика, А. А. Саковський, О. В. Соколов, О. В. Таран, Г. П. Цимбал, Н. П. Черняк, О. О. Юхно та інші. У другому проблемні аспекти відповідальності за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині стали предметом дослідження Ю.Ф. Іванова, М. Й. Коржанського, М. І. Мельника, О. В. Онуфрієнка, М. І. Хавронюка тощо.

З огляду на зазначене науковий інтерес викликають у цьому випадку саме кримінально-правові аспекти кваліфікації умисних вбивств, які мають значення до організації на налагодження взаємодії слідчого з оперативними підрозділами.

Мета статті полягає у визначенні проблемних аспектів кримінально-правової характеристики умисних вбивств як чинника, що впливає на організацію взаємодії слідчого та оперативного підрозділу при проведенні досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалось вище характеристики складів кримінальних правопорушень, пов'язаних із умисним протиправним заподіянням смерті іншій людині у доктрині кримінального права України приділено достатньо уваги. Науковці загалом досить ґрунтовно дослідили склад аналізованих кримінальних правопорушень, його окремих елементів чи ознак. Чимало наукових публікацій присвячено й питанням кваліфікації таких діянь. Проте, низка проблемних аспектів залишились невирішеними, або ж способи їх вирішення є дискусійними. З огляду на це, у межах цієї статті, увагу буде зосереджено саме на тих проблемних аспектах відповідальності за умисне вбивство, які мають безпосереднє значення для процесу організації та здійснення взаємодії між слідчим та оперативними підрозділами.

Загальновідомим є те, що кримінальне законодавство України умисне вбивство визначає, як умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині. Саме таке його визначення міститься у положеннях ч. 1 ст. 115 КК України. Уже із самого визначення вбачається щонайменше два важливих аспекти: по-перше, таке заподіяння смерті обов'язково повинно бути протиправним, а це засвідчує те, що не будь-яке навіть умисне заподіяння смерті іншій людині є кримінально караним; по-друге, смерть повинна бути заподіяна іншій живій людині, що пов'язано із таким поняттям, як «момент початку життя».

Перший із зазначених аспектів свідчить про те, що надходження заяви чи повідомлення про заподіяння однією особою іншій смерті не свідчить про наявність в діях першої складу кримінального правопорушення. Йдеться про те, що в положеннях КК України передбачено низку обставин, які виключають кримінальну протиправність діяння, за певних умов навіть за умисне протиправне заподіяння смерті. Відповідно наявність таких умов змінює характер розслідування і очевидно впливає на взаємодію слідчого та оперативних підрозділів.

Другий аспект на сьогодні має більше теоретичне ніж практичне значення і обумовлений досить дискусійним визначенням поняття «момент початку життя», адже саме з настанням цього моменту виникає кримінально-правова охорона життя людини. У цьому разі потрібно уточнити, що із законодавчої точки зору проблем немає,

адже момент початку життя пов'язаний із моментом початку фізіологічних пологів. Таке твердження впливає із положень Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості, Порядку реєстрації живонароджених і мертвонароджених, затвердженої Наказом Міністерства охорони здоров'я від 29.03.2006 № 179 [1]. Слід зазначити, що підтримка цієї позиції знайшла відображення й у наукових працях [2, с. 49; 3, с. 70]. Проте, у цьому разі науковці аргументують свою позицію положеннями згаданої вище Інструкції.

Проте у доктрині кримінального права, і не тільки, все частіше з'являються заперечення такого положення, і як видається цілком обґрунтованих. Йдеться про те, що з відповідного строку вагітності плід, і це доведено медично, можна самостійно існувати поза лоном матері, однак для законодавця цієї ненародженої дитини фактично не існує. Адже у разі переривання вагітності, до прикладу як наслідку заподіяння тяжкого тілесного ушкодження, кримінально-правовому захисту підлягає здоров'я матері, а не життя ненародженої дитини.

Певним чином така позиція задекларована й на міжнародному рівні. До прикладу, в одному із рішень Європейського Суду з прав людини («Vo v. France», яке було ухвалено 8 липня 2004 року) зазначено, що ... «потенціал і здатність ембріона людини стати людиною вимагають його захисту в ім'я людської гідності, однак це не вимагає розглядати його як людину, котрій належить право на життя у сенсі ст. 2 Конвенції» [4]. Про те, таке твердження, особливо останні роки, досить істотно переглядається.

Так, окремі науковці пов'язують момент початку життя не з моментом фізіологічних пологів, а з моментом настання життєздатності плоду, і конкретизують таку здатність 22 повним тижнем вагітності матері [5, с. 341]. Зустрічаються й зовсім радикальні позиції, згідно яких момент початку життя, пов'язаний із моментом зачаття [6, с. 11–12].

Очевидно, що це поняття потребує корегування, адже підхід щодо визначення моменту життя через призму моменту початку фізіологічних пологів видається дещо застарілим, однак з іншої сторони при визначенні цього поняття потрібно відштовхуватись хоча б від якихось аргументів. Одним із таких аргументів безумовно може стати здатність плоду до самостійного існування поза лоном матері. Більше того, у цьому напрямку рухаються й розробники нового КК України. Так, у Проекті нового Кримінального кодексу України (станом на 12.09.2023 року), який розроблено робочою групою з питань розвитку кримінального права, передбачено ст. 4.1.14, яка встановлює кримінальну відповідальність за спричинення загибелі плоду людини після початку 22 тижня вагітності [7]. Цікавим у цьому разі є не сам факт встановлення відповідальності за таке діяння, а те, що автори за ступенем тяжкості це діяння прирівняли до умисного вбивства.

Отже, визначення моменту початку життя, попри здавалося б на перший погляд свою простоту, є досить дискусійним поняттям як для науки, так і для практичної площини. Попри це його встановлення, і належна законодавча регламентація має неабияке значення для його правильного трактування, так і правильного застосування у правоохоронній та судовій практиці.

Наступний проблемний аспект зумовлений, як видається, надмірною диференціацією відповідальності за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, адже ст. 115 КК України є лише так званою загальною нормою, яка передбачає відповідальність за умисне вбивство. Проте в КК передбачено низку інших статей, якими встановлено відповідальність за аналогічне діяння, проте відповідальність у цьому разі диференційована в залежності від об'єкта посягання, потерпілого, мети та мотиву вчинення цього кримінального правопорушення, певним чином способом його вчинення, наявності певного психічного стану винної особи (йдеться про стан афекту), віку

потерпілої особи тощо. В такому разі ряд ознак впливає не лише на кваліфікацію вчиненого, а й певним чином на подальший процес розслідування, в тому числі й на організацію взаємодії.

До кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за умисне вбивство, проте безпосереднім об'єктом яких є не життя людини, а інші суспільні відносини належать діяння, передбачені статтями 112, 348, 348¹, 379, 400, 443. Крім того, слід врахувати, що й безпосередньо у розділі II Особливої частини КК України ст. 115 не обмежується відповідальність за умисне вбивство, адже у ньому ж передбачено, ст.ст. 116, 117, 118, які належать до так званих «привілейованих» складів умисних вбивств. Також в кримінальному законодавстві передбачено низку норм, об'єктивна сторона яких не виражена словосполучення «умисне вбивство», проте в контексті йде мова саме це. Наприклад, ст. 442 (Геноцид) передбачає відповідальність за «діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи шляхом позбавлення життя членів такої групи...». Однак вказаним диференціація відповідальності за вбивство не обмежується. Окремі статті Особливої частини КК України наслідок у виді умисного заподіяння смерті іншій людині є ознакою, що кваліфікує діяння. У цьому аспекті увагу на себе звертає ст. 404 КК України (Опір начальникові або примушування його до порушення службових обов'язків), конкретніше її частина 5, яка встановлює відповідальність за дії, передбачені частинами другою, третьою або четвертою цієї статті, якщо вони були пов'язані з умисним вбивством начальника або іншої особи, яка виконує обов'язки з військової служби. Така ж ситуація наявна й у ст. 438 КК України (Порушення законів та звичаїв війни) та ст. 439 КК України (Застосування зброї масового знищення). Частина 2 ст. 438 КК передбачає відповідальність за діяння, передбачені частиною 1 цієї статті, якщо вони поєднані з умисним вбивством, а частина 2 ст. 439 КК встановлює відповідальність за вчинення діяння, передбаченого частиною першою цієї статті, якщо воно спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки.

В останньому випадку, керуючись положеннями окремих постанов ПВСУ, можна говорити про необережну форму вини до наслідків у виді смерті людини, і у більшості складах кримінальних правопорушень наслідком яких є «спричинення смерті потерпілого», «смерть особи», «загибель людей» тощо так воно і є. Однак у більшості, не у всіх. З огляду на санкцію ч. 2 ст. 439 КК України, як до прикладу і ч. 3 ст. 110 КК України, а також правила призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень, видається, що вказані кваліфіковані та особливо кваліфіковані складі кримінальних правопорушень охоплюють й умисне заподіяння смерті іншій людині, в протилежному випадку кваліфікувати ці діяння за сукупністю із ст. 115 КК України, а тим більше призначати покарання за сукупністю кримінальних правопорушень втрачає будь-який сенс.

Така ж ситуація має місце у положеннях ч. 8 ст. 111¹, ч. 3 ст. 258, ч. 3 ст. 321¹, ч. 3 ст. 447 КК України.

У підтримку зазначеної вище тези низка дослідників вказують, що в окремих складах кримінальних правопорушень, зокрема й у ч. 3 ст. 110 КК України ставлення винної особи до наслідків, в тому числі до спричинення загибелі людей та настання інших тяжких наслідків, може бути як умисним, так і необережним [8, с. 56].

Крім того, в одній із постанов ПВСУ, а саме постанові від 04.06.2010 № 7 зазначено: «якщо у складі злочину передбачене діяння, яке у поєднанні з іншими обставинами завжди утворює склад іншого злочину (наприклад, зміст діяння полягає у застосуванні фізичного насильства при вчиненні певного злочину), то питання про його кримінально-правову оцінку необхідно вирішувати з урахуванням того, наскільки охоплюється складом цього зло-

чину таке діяння, а також з урахуванням змісту санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК. У випадках, коли складом певного злочину охоплюється вчинене одночасно з цим злочином відповідне діяння і санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК встановлене за цей злочин більш суворе максимальне основне покарання, ніж за відповідне діяння, таке діяння не утворює сукупності злочинів і окремої кваліфікації не потребує» [9].

З урахуванням цього вказані кваліфіковані складі кримінальних правопорушень повинні охоплювати й умисне заподіяння смерті іншій людині.

Вирішити цю проблему насправді не складно. Більше того, автори Проекту нового КК саме таким найпростішим, найбільш логічним шляхом і пішли, оскільки заподіяння смерті людині у Проекті не передбачено як кваліфікуючу ознаку в жодному кримінальному правопорушенні. Настання ж такого наслідку в кожному випадку тягне за собою кваліфікацію вчиненого за сукупністю кримінальних правопорушень [7].

З огляду на зазначене заслугоує підтримки позиція Ю. Т. Ломаги який у своєму дисертаційному дослідженні звертає увагу на те, що законодавча регламентація відповідальності за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині у процесі свого розвитку полягала в постійній деталізації та постійному ускладненні [10, с. 19–20]. Однак слід наголосити, що правильна побудова розслідування у тому числі залежить від правильної оцінки вчиненого діяння. А на правильну оцінку вчиненого подекуди впливає не завжди обґрунтована ознака (мета, мотив, об'єкт складу кримінального правопорушення тощо).

Так, слід зазначити, що однією з розмежувальних ознак є об'єкт посягання, адже в умисному вбивстві ним виступає життя людини, проте дивним чином у інших складах кримінальних правопорушень на перший план при заподіянні смерті іншій людині виходить інше суспільне відношення, наприклад, національна безпека (ст. 112 КК) [11, с. 151]; авторитет органів державної влади, органів місцевого самоврядування та об'єднань громадян (ст. 348 КК) [12, с. 215]; суспільні відносини у сфері забезпечення правосуддя [13, с. 5; 14, с. 1146–1147; 15, с. 82] тощо.

В такому разі вчинення особою будь-якого із складів кримінальних правопорушень, наслідком яких є умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині з урахуванням об'єкта складу кримінального правопорушення засвідчує, що така чисельність діянь, які фактично передбачають однаковий наслідок є невинуватою. Це створює перепони не лише в процесі кваліфікації вчиненого, а й ускладнює процес розслідування, оскільки в тих випадках у процесі здійснення кримінального провадження потрібно довести те, що за великим рахунком істотного значення немає, точніше не мало б мати.

Подібна ситуація зумовлена диференціацією відповідальності за вбивство з урахуванням спеціального потерпілого. Адже у цьому плані КК України аж занадто різнобарвний. Йдеться про те, що без урахування положень ч. 2 ст. 115 КК України в кримінальному законодавстві передбачено чимало статей «унікальність» яких обумовлена спеціальним статусом потерпілої особи. Так, у ст. 112 – державний або громадський діяч (в диспозиції цієї статті визначено їх перелік); ст. 117 – новонароджена дитина; ст. 348 – працівник правоохоронного органу, член громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовець, їх близькі родичі; ст. 348¹ – журналіст, його близькі родичі, члени сім'ї журналіста; 379 – суддя, народний засідател, присяжний, їх близькі родичі; ст. 400 – захисник, представник особи, їх близькі родичі; ст. 404 – військовий начальник, особа, яка виконує обов'язки з військової служби; ст. 443 – представник іноземної держави, особа, яка має міжнародний захист.

Звісно, що сам по собі статус цих осіб не утворює спеціального складу, а матиме він місце лише в поєднанні з іншими ознаками, а саме ознаками суб'єктивної сторони (мотивом чи метою). Проте процес розслідування, як і процес кваліфікації при цьому лише утруднюється. Крім того, дещо незрозумілим є співвідношення положень таких норм КК із положеннями ст. ст. 21 та 24 Конституції України щодо рівності усіх у своїх правах та рівності усіх перед законом.

Вказаними аспектами проблеми кримінально-правової характеристики умисних вбивств не вичерпуються. Для повного і всебічного їх аналізу необхідно провести ґрунтовне дослідження. Проте і зазначене у цій статті дає підстави стверджувати, що при взаємодії слідчого з оперативними підрозділами у межах розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з умисним протиправним заподіянням смерті іншій людині слід враховувати низку обставин, в тому числі тих, які викликають чимало труднощів як у доктрині права, так і в правоохоронній та судовій практиці. В окремих випадках на допомогу приходить

узагальнення судової практики, проте не завжди. Звісно положення, які задекларовані у постановах ПВСУ певним чином дискусійні, адже окремі з них надто абстрактні, інші взагалі викликають несприйняття, проте, навіть з урахуванням їх рекомендаційного характеру, вони мають досить вагоме значення як для оцінки діяння з точки зору матеріального кримінального права, так і для подальшого визначення предмету доказування, хоча б з тієї причини, що вони є певним орієнтиром для прийняття рішень особою, яка здійснює кримінальне провадження.

Висновки. Зазначене дає підстави стверджувати, що відповідальність за умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині в чинному КК України занадто диференційована, що не лише не полегшує застосування положень цього нормативно-правового акту в практичній площині, а навпаки негативно впливає на цей процес. Проблеми у застосуванні положень матеріального права безумовно викликають ряд труднощів у процесуальній діяльності, і вочевидь, така ситуація потребує ґрунтовного теоретичного аналізу і, відповідно, законодавчого коригування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наказ Міністерства охорони здоров'я від 29.03.2006 № 179 : Про затвердження Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвнонародженості, Порядку реєстрації живонароджених і мертвнонароджених, затверджена. URL : [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06#:~:text=Перинатальний%20період%20%2D%20період%2C%20який%20починається,\(168%20годин%20після%20народження\).](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06#:~:text=Перинатальний%20період%20%2D%20період%2C%20який%20починається,(168%20годин%20після%20народження).)
2. Коржанський М. І. Кримінальне право. Законодавство України. Частина Особлива. Курс лекцій. К.: Атіка, 2001. 544 с.
3. Шевченко О. В. Проблеми визначення початку життя як об'єкту кримінально-правової охорони. *Європейські перспективи*. 2011. № 1. Ч. 2. С. 69–74.
4. Рішення Європейського Суду з прав людини «Vo v. France» від 8 липня 2004 року URL : http://medicallaw.org.ua/uploads/media/j02_074_075.pdf
5. Остапенко Л. Визначення поняття «життя» як об'єкта кримінально-правової охорони. *Підприємництво. Господарство. Право*. 2003. № 4. С. 105–108.
6. Порошук С. Д., Онуфрієнко О. В. Право людини на життя як об'єкт нормативно-правового регулювання: сучасний стан, проблеми в Україні. *Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України: Наук.-теор. журнал*. Луганськ : Ін-т внутрішніх справ МВС України, 1998. Вип. 2. С. 3–18.
7. Проект Кримінального кодексу України (станом на 12.09.2023 року) розроблений робочою групою з питань розвитку кримінального права. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/05/22/kontrolnyj-tekst-proektu-kk-22-05-2023.pdf>
8. Хавронюк М. І. Злочини проти основ національної безпеки України (гл. 3). Кримінальне право (Особлива частина) : підручник. за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Елтон-2, 2012. С. 52–62.
9. Про практику застосування судами кримінального законодавства про повторність, сукупність і рецидив злочинів та їх правові наслідки : постанова Пленуму Верховного суду України від 04.06.2010 № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-10/print> (дата звернення: 12.06.2023).
10. Ломага Ю. Т. Кваліфікація сукупності злочинів при вчиненні умисного вбивства : дис. ... на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 Право. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2022. 281 с.
11. Ліпкан В. А., Дюрдіца І. В. Національна безпека України: кримінально-правова охорона : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2007. 292 с.
12. Сподарик Ю. В. Кримінально-правова охорона законної професійної діяльності журналістів в Україні: дис. ... на здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності 081 Право. Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2022. 246 с.
13. Кудрявцев В. В. Кримінально-правова охорона життя осіб, що є носіями судової влади, за кримінальним законодавством України : Автореф. дис. ...к.ю.н. зі спеціальності 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2006. 20 с.
14. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та допов. К. : Юридична думка, 2012. 1313 с.
15. Міщук І. П. Кримінально-правова охорона життя та здоров'я захисника чи представника особи: дис...канд. юрид. наук. К. Національна академія внутрішніх справ, 2013. 241 с.